

На седници Наставно-научног већа Филозофског факултета од 22. децембра 2011. године изабрани смо у Комисију за преглед и оцену докторске дисертације коју је поднела кандидат мр Ксенија Крстић, под насловом "Утицај афективне везаности за родитеље и пријатеље на самопоимање адолесцената"

Комисија је прегледала дисертацију и подноси Већу следећи извештај.

Садржај дисертације

Докторска дисертација мр Ксеније Крстић написана је на 184 стране текста (без прилога), уз кога је приложен списак од 393 јединице коришћене литературе.

Текст дисертације се може поделити у две главне целине. Прву чини теоријско-методолошки оквир њених истраживања а други извештај о спроведеним истраживањима.

Прва целина састоји се од пет поглавља, сасвим логично изабраних да пренесу теорије, методе и налазе емпиријских истраживања који дају оквир у коме се смештају одабрани истраживачки проблеми и добијени налази.

Прво поглавље, насловљено "Афективно везивање" даје приказ теорија и теоријских решења за феномен афективног везивања детета за мајку. Највећи простор посвећен је, логично, делу Џона Болбија и његове сараднице Мери Ејнсворт, кроз чији рад је представљен историјат и теорија афективне везаности. Приказујући развој везаности, мр К. Крстић се држи основне линије коју је оцртао Болби, али је корисно допуњује разрадом коју су дали Марвин и Брајтнер. Нарочиту вредност овог поглавља представља део који приказује друге савремене теорије везаности. Кратко и језгровито приказани су савремено психоаналитичко гледиште, модерна еволуциона теорија, биогенетички приступ и неколико гледишта у оквиру социо-конструктивистичког приступа. Иако се и у нашој средини феномен везаности доста истражује, мр Ксенија Крстић је једина која даје приказ већине савремених теоријских гледања на везаност. Тај део, међутим, био би потпунији кад би га пратили евентуални критички коментари приказаних теорија и приступа.

У другом поглављу ("Афективна везаност у адолесценцији") кандидат мр Ксенија Крстић приказује научна сазнања о променама афективне везаности у адолесценцији и касније, у раном и касном периоду зрелости. Приказан је, такође, четворокатегоријални модел образаца везаности Ким Бартоломју, који на нешто друкчији начин третира индивидуалне разлике у везаности од оног који је настао на основу експеримента "страна ситуација". Истакнуте су најкрупније новине у везаности које настају у периоду адолесценције и зрелости: настанак јединствене надређене организације везаности, свест о различитим односима, везивање за пријатеље и романтичне партнере, промена улога од детета у родитеља итд. Било којим периодом да се бави (адолесценцијом или одраслим добом) и било да приказује промене у везаности или друге крупне развојне новине које везаност условљава, кандидат не ређа истраживачке налазе у виду мозаика, него даје ауторски обојен интегративан и добро одабран преглед најважнијих и квалитетно повезаних сазнања.

Средишње поглавље уводног дела, под насловом "Истраживања афективне везаности", с разлогом је добило највећи простор; није лако приказати једно од најдинамичнијих поља у развојној психологији. Користећи заиста велику литературу домаћег и страног порекла, мр Ксенија Крстић излаже методе и методолошке тешкоће, сазнања и отворена питања везана за неколико главних тема афективног везивања: антецеденти и чиниоци развоја везаности (ближи и даљи чиниоци на страни родитеља и чиниоци на страни детета), ефекти и корелати везаности (у социјалним односима, цртама личности, когнитивном и социјалном функционисању), стабилност и међугенерациско преношење образаца везаности, те међукултурна истраживања везаности. Којом год темом да се бави, важно је истаћи да емпиријски налази нису ређани механички, него се свуда види ауторска рука која уме и да одабере и да интегрише савремени тренутак у психолошким сазнањима о везаности. Методе које се употребљавају у овом пољу класификоване су према критеријуму узраста када се примењују, а који се чини најлогичнијим имамо ли у виду да се суштинска промена и у развоју и у методама састоји у појави и коришћењу репрезентације. Размотривши налазе о бројним чиниоцима везаности (осетљивост и респонзивност мајке, оријентацију на ум, увиђавност, црте личности родитеља, социоекономске услове породице) кандидат износи становиште да је најисправнији онај приступ који не иде за појединачним чиниоцем него их узима заједно, док из прегледа бројних ефеката и корелата везаности закључује да "иако добијени резултати нису увек сагласни и једнозначни, има довољно емпиријских и теоријских аргумената за претпоставку да је сигуран образац везаности у раном детињству предиктор бољег социјалног, емоционалног и когнитивног функционисања у каснијем животу". Такође су и међукултурна истраживања сабрана у закључак о универзалности феномена афективне везаности и већинске заступљености сигурног обрасца, уз постојање културно променљивих појединих облика понашања која чине систем везивања.

Део теорије афективног везивања, учење о унутрашњим радним моделима, обрађен је у четвртом поглављу ("Унутрашњи радни модел"). Поред Болбијевих идеја о унутрашњим радним моделима изнете су и дораде каснијих теоретичара, заједно са неким методолошким и концептуалним проблемима и отвореним питањима. Једно од тих питања – питање организације вишеструких модела – биће значајно и приликом разматрања емпиријских налаза до којих је мр К. Крстић сама дошла. Овде су изнете три различите идеје о томе како су међусобно организовани унутрашњи радни модели: 1) тако што модел везаности за мајку има примат у хијерархијској организацији, 2) тако што ни један од више модела нема примат али постоји организација, или 3) тако што организације нема, него сваки модел функционише у одређеном домену. Осим тога, кандидат је повукла ралику између двеју промена унутрашњих радних модела – оних развојних и оних које се састоје у измени афективног квалитета.

Шесто поглавље (под насловом "Самопоимање") посвећено је другој од две главне променљиве одабране за истраживање. После излагања стандардних психолошких сазнања о развоју самопоимања од 9. месеца, кроз периоде раног, средњег и позног детињства, кандидат се, природно, посебно задржава на својствима самопоимања у периоду младалаштва. Пажња је посвећена како дескриптивним тако и евалуационим аспектима самопоимања. У овом поглављу простор су добили и психолошки емпиријски налази о релацијама између афективне везаности (за оца, мајку и пријатеље) са самопоимањем, што јесте централни део проблематике ове дисертације. Јасно се из прегледа ових истраживања уочава природа те повезаности, упркос и неким несугласним налазима: афективна везаност јесте у релацији са самопоимањем, али тако што су одређени афективни односи важни не за глобално, него за посебне домене самопоимања.

Концепт унутрашњег радног модела садржи део који говори о себи као вредном или невредном љубави, односно као добром или лошем. Стога се намеће потреба да се разјасне односи између овог концепта и појма самопоимања. Решавању тога проблема посвећено је шесто поглавље ("Унутрашњи радни модел и самопоимање") и оно је дато кроз повезаност значењских аспеката са теоријским поставкама и емпиријским налазима. Кандидат је утврдила како сличности тако и разлике између једног и другог конструкта. Сличности су нађене у томе што оба конструкта подразумевају репрезентације и генерализације настале на основу социјалног искуства, при чему се обе појаве јављају и мењају током развоја. Утврђене су и одређене разлике, које су још важније од сличности. Прво, у концепту унутрашњег радног модела себе наглашена је афективна обојеност искуства и генерализације, док је у појму самопоимања више наглашена когнитивна страна. Друго, самопоимање је вишедимензионално, док се унутрашњи радни модел себе приближава димензији самовредновања и глобалног самоописа. Треће, разлике постоје и у социјалној интеракцији из које настају: за унутрашњи радни модел себе важни су дијадни односи везаности, а за самопоимање различити односи са значајним особама са којима није успостављена везаност. Даље прецизирање односа између ова два конструкта остављено је за други део рада, пошто буду изнети налази истраживања.

У ових шест уводних поглавља дат је комплетан теоријско-методолошки оквир истраживања која је мр Ксенија Крстић предузела и о којима говори у другом делу дисертације. У следећа два поглавља обавештени смо о проблемима који су одабрани за решавање и о методолошким средствима њиховог решавања. Реч је о четири проблема и четири истраживања.

За разумевање ових проблема најпре се мора рећи да је предмет истраживања могуће одредити као испитивање везаности за оца, мајку и пријатеља на два адолесцентна узраста и утврђивање односа између везаности и самопоимања.

Први постављени проблем састоји се у утврђивању подударности образаца везаности за три поменуте фигуре, уз покушај да се утврди евентуална организација образаца везаности. Наиме, иако је још Болби говорио о томе да се дете везује за више особа, он је сматрао да је везаност за мајку најважнија. Касније се дошло до друкчијег става – да је свака везаност (за оца, мајку, пријатеља, деду, бабу) значајна и да међу репрезентацијама тих везаности (тј. међу унутрашњим радним моделима) постоји одређена организација. Истраживања до сада нису пружила довољно сагласну емпиријску основу за једнозначан закључак о тој организацији, па се прво истраживање кандидата усмерава ка утврђивању подударности међу обрасцима везаности и ка утврђивању њихове организације. Хипотеза од које се пошло – да ће се са узрастом повећавати степен интегрисаности у репрезентацијама образаца везаности – логично је водила ка испитивању два адолесцентна узраста, раног и средњег.

Циљ другог истраживања био је да се утврди повезаност између образаца везаности за оца, мајку и пријатеља са самопоимањем адолесцената. Ослањајући се на савремене теорије социјалне мреже и групне социјализације, као и на нека истраживања, мр К. Крстић претпоставља да је везаност за различите особе повезана са различитим димензијама самопоимања, као и да на старијем узрасту за самопоимање већи значај има везаност за пријатеља него за родитеље. Додатни проблем који се у другом истраживању решава јесте питање да ли су релације између везаности и самопоимања непосредне или посредоване цртама личности (према петофакторском моделу). Постојећа страна истраживања довољно јасно су показала да се димензије везаности (анксиозност и избегавање) не могу свести на димензије личности. Са друге стране, истраживања пружају нешто слабију, али ипак довољно сугестивну емпиријску основу за поставку да се ни самопоимање не може свести на црте личности. Ова

истраживања сасвим оправдавају постављени истраживачки проблем, са претпоставком да су црте личности (нарочито неуротицизам) повезане са димензијама везаности и самопоимања али тако да не могу објаснити њихов међусобни однос.

Треће планирано истраживање, за које се може рећи да има централни значај у целој тези, веома је сложено постављено. Његов основни циљ је утврђивање смера утицаја између везаности и самопоимања: да ли репрезентације везаности утичу на самопоимање или постоји и обрнут утицај самопоимања на везаност. Обрнут смер утицаја логично је претпоставити ако имамо у виду да на самопоимање утичу бројни други односи изван односа везаности. Пошто се само корелационим поступцима не добија одговор на питање о смеру утицаја, мр Ксенија Крстић је планирала, прво, да испита односе између везаности и самопоимања у две временске тачке (са размаком од 4 месеца) и, друго, да постави модел за проверу смера утицаја који ће се тестирати анализом структурних једначина. Међутим, пошто постоји могућност да у том временском интервалу неки догађаји доведу до промене у обрасцима везаности и у самопоимању, сачињен је посебан упитник од кога се очекује да пружи податке о тим догађајима и да се тако контролишу евентуалне промене у два основним променљивима обухваћеним истраживањем. Овом контролом и подацима који ће омогућити тестирање постављеног модела биће могуће одговорити на претпоставке да постоји повратни смер утицаја од самопоимања ка везаности и да је већи утицај образаца везаности (највише са мајком, па са оцем и пријатељем) на самопоимање него обротно.

Четврто истраживање надовезује се на претходно и решава један проблем на који још није дат одговор – то је питање организације репрезентација вишеструких везаности на два адолесцентна узраста. Ослањајући се на постојеће емпиријске налазе о организацији, постављене су хипотезе, прво, да постоји доминација, односно већи утицај везаности за родитеље, нарочито за мајку, на везаност за пријатеља, и, друго, да је та доминација изразитија на млађем узрасту.

У осмом поглављу изнета су методолошка решења за предстојећа истраживања. За та истраживања испитан је врло велики узорак, 878 испитаника. Од тога је било 409 испитаника мушког и 469 женског рода, 446 су били ученици 7 и 8 разреда пет београдских основних школа (13-14 година старости) а 432 ученици 3 и 4 разреда двеју београдских гимназија (16-17 година). Иако овај узорак није репрезентативан за популацију адолесцената Србије, он је сасвим одговарајући за решавање оних проблема који су постављени истраживањем.

За испитивање самопоимања адолесцената оба узраста мр Ксенија Крстић је одабрала и превела *Профил самопоимања за адолесценте* Сузане Хартер, док је за испитивање афективне везаности коришћен *Инвентар искустава у блиским везама* Бренана, Кларка и Шејвера (овај инструмент омогућава исказивање налаза на два начина, као израженост димензија анксиозности и избегавања и као учесталост образаца). Мерење црта личности обављено је инструментом *NEO FFI* (Коста и МекРе), док је кандидат сама конструисала упирник за регистровање важних догађаја који су се десили између прве и друге фазе истраживања.

Други део тезе упознаје нас са налазима истраживања и дискусијом налаза.

Главни налази истраживања

Истраживања са већим бројем вишедимензионалних инструмената, спроведено на великом узорку и на два узраста, уродило је великим бројем значајних налаза, од којих ћемо овде навести само оне најкрупније и најзначајније.

Први и основни налаз који треба поменути јесте онај о учесталости образаца везаности. Утврђено је да је сигурни образац најчешћи за све три фигуре (за мајку, оца и пријатеља); највише је сигурно везаних за пријатеља, више на старијем него на млађем узрасту. Занимљиво је то да је овим истраживањем нађен већи проценат сигурно везаних него у било којем домаћем истраживању, што кандидат тумачи као резултат селекционисаног узорка и природе коришћеног инструмента.

Што се тиче подударности образаца везаности, полазни налаз добијен на целом узорку гласи да 48,3% адолесцената има сигурну везаност у сва три односа (са мајком, оцем и пријатељем). Коефицијенти подударности, међутим, мењају се обзиром на делове узорка (старије и млађе адолесценте, мушке и женске) и према томе о којем пару је реч (отац-мајка, мајка-пријатељ, отац- пријатељ): вредност коефицијента се креће од безначајног (.003) за однос отац-пријатељ код старијих дечака, до значајних .46 за везаност за родитеље, такође код старијих дечака. Претпоставка о повећању подударности образаца везаности на старијем узрасту није у целини потврђена, што се може схватити тако да са повећањем узраста не долази до повећања интегрисаности образаца везаности за различите фигуре. Инструмент за процену афективне везаности омогућавао је исказивање налаза и на два димензијама, па је тако утврђено да је димензија избегавања најизраженија у односу адолесцената са оцем, а најмање са пријатељем. Димензија анксиозности је, на другој страни, показала стабилност у разним односима везаности, али је у овом делу рада остало неразјашњено питање да ли афективна везаност за мајку као примарну фигуру предвиђа друга два односа – са оцем и пријатељем.

У другом истраживању најпре је као полазни налаз утврђена глобална повезаност (тј. на нивоу целог узорка) између везаности и самопоимања, али је та повезаност ниска, штавише нижа је на старијем него на млађем узрасту. Осим тога, налази не пружају могућност да се говори о специфичним профилима самопоимања за поједине обрасце везаности. Иако узорак и коришћени инструмент представљају одређена ограничења, ипак детаљна статистичка анализа података у другом истраживању упућује да однос између везаности и самопоимања треба посматрати посебно за младиће и девојке, такође посебно за сваки узраст. Овај налаз лако се може разумети имамо ли у виду нестабилност слике о себи у овом развојном периоду, као и посебно осетљиво раздобље у формирању родних улога.

Укључивање црта личности у анализу података дало је неколико додатних налаза који даље појашњавају слику о међуодносима везаности, личности и самопоимања. Наиме, црте личности корелирају како са везаношћу тако и са димензијама самопоимања, али је та корелација таква да се цртама личности не могу објашњавати индивидуалне разлике ни у везаности ни у самопоимању; тако је гласила и полазна претпоставка. Међутим, посредујућа улога црта личности разликује се како за две димензије везаности (анксиозност и избегавање), тако и за поједине димензије самопоимања, а разликује се и с обзиром на род и узраст адолесцената и, најзад, с обзиром на димензије самопоимања. Занимљивост ове групе налаза лежи нарочито у димензијама везаности, које се у простору црта личности и самопоимања понашају као да припадају различитим нивоима структуре личности.

Испитивање двају конструката у две временске тачке (са размаком од четири месеца) најпре је показало да постоји висока стабилност и у обрасцима везаности и у самопоимању: регресиони пондери за сваки од ових конструката су високи, што указује како на стабилност тако и на поузданости инструмената. Друга група налаза из трећег истраживања, међутим, још је значајнија. Пошто је анализа података пружила већу подршку моделу који налаже да смер утицаја (од афективне везаности ка самопоимању и обратно) треба посматрати не на узорку у целини него на нивоу подузорака,

богатство налаза указало је на већу сложеност целе слике него што показују инострана истраживања сличног проблема. Најпре треба рећи да је и овим истраживањем показано да постоји двосмерни утицај, како од везаности ка самопоимању тако и обратно. Међутим, показале су се и врло велике разлике између дечака и девојчица. Док је код девојчица доминантнији утицај везаности на самопоимање, дотле је код дечака обрнут смер утицаја јачи. Ова разлика, која до сада није забележена у страним истраживањима, пружа основу за озбиљније пропитивање неких теоријских поставки од којих се пошло. Детаљније испитивање смера утицаја по појединим димензијама везаности и самопоимања пружило је још сложенију слику у којој се као важне димензије самопоимања помаљају самовредновање код девојчица и спортске компетенције код дечака, односи са истополним родитељем и пораст значаја пријатеља са узрастом итд. Мр Ксенија Крстић закључује: "Дакле, док су девојчице социјално оријентисане и своје самовредновање базирају на односу са другим особама, дечаци свој појам о себи граде независно од блиских социјалних интеракција и он повратно утиче на репрезентације тих интеракција". Треба рећи да је тумачење које се позива на већу социјалну оријентацију девојчица сасвим у складу са бројним налазима из других области развојне психологије.

Анализа података спроведена у четвртном истраживању показује да постоји утицај репрезентација односа са мајком на репрезентације односа са оцем и пријатељем (као што је било претпостављено и као што следи из Болбијеве теорије); овај налаз поткрепљује поставку о хијерархијској организацији унутрашњих радних модела. Међутим, изостала је потврда претпоставке о промени организације репрезентација са узрастом.

Закључак

Мр Ксенија Крстић се није први пут подухватила истраживања афективне везаности и самопоимања. Она се и раније бавила тим психолошким појавама, али је у поднетој дисертацији видан већи степен зрелости и владања материјом. Иза рада који је предала на оцену стоји велики труд и велико познавање неколико области развојне психологије. Труд се види у великој литератури која је коришћена, у великом узорку испитаном низом повеликих инструмената, у сложеном нацрту од неколико повезаних истраживања. Слободно се може рећи да се овом дисертацијом аутор сврстала у највеће познаваоце психологије афективног везивања, самопоимања и адолесценције у нашој средини. И такав суд се намеће на основу читања готово сваке странице рада. У првом делу дисертације, бавећи се прегледом теорија, метода, истраживачких налаза и проблема скопчаних са афективном везаношћу и самопоимањем, мр Ксенија Крстић зналачки одабира, сређено и добро промишљено повезује и усклађује област пуну несагласних па и контрадикторних налаза. Иако се ослања на мета-анализе где је могуће, највећи део посла на интегрисаном приказу стања обавила је сама.

Из таквог прегледа јасно се види значај проблема одабраних за сопствено истраживање. Ти проблеми су такви да ову дисертацију не карактеришу као покушај истраживања нових проблема, него као покушај да се систематичнијим приступом једној групи већ постојећих проблема, постављањем истраживачког захвата који те проблеме држи повезане у једну целину - пружи допринос у виду поузданијих и целовитијих одговора. Поред низа научних доприноса у виду појединачних налаза могли бисмо у једној реченици исказати то што јесте уопштени научни допринос ове дисертације: он се огледа у томе што сада више знамо о релацијама између везаности, самопоимања и личности, и то знамо стога што се закључци више не могу формулисати на новоу оба рода и свих узраста адолесценције, него се научна истина мора тражити у

детаљнијим разматрањима сваког узраста, сваког рода и сваке димензије обухваћених конструката.

Методолошка поткованост у изради нацрта и владање инструментима и статистичким арсеналом не могу промаћи чак ни површнијем читаоцу. Ништа мањи нису ни квалитети који се уочавају у дискусији и тумачењу добијених налаза. Пре свега се види колико су тумачења сваког добијеног налаза повезана са ширим психолошким сазнањима о адолесценцији као једном од нестабилних периода развоја, са теоријским решењима приказаним у првом делу рада и са домаћим и страним истраживачким налазима. Додуше, понекад је пропуштена могућност да се на неком налазу критички испитају одређене поставке приказаних теоријских становишта. Друго, тумачење добијених налаза из руке овог аутора не постаје суво кабинетско претресање поставки и хипотеза, него поприма боје стварности и живота младих који су обухваћени истраживањем. Треће, и не мање важно, мр Ксенија Крстић своје методолошко знање показује и кроз свест о ограничењима коришћених инструмената и узорка, свест која доводи до одмереног и опрезног тумачења, са частим указивањем на потребу да се покренути проблеми даље истражују.

Обзиром на квалитете које смо поменули, Комисија предлаже Научно-наставном већу Филозофског факултета да **прихвати позитивну оцену и одобри усмену одбрану докторске дисертације коју је поднела кандидат мр Ксенија Крстић под насловом "Утицај афективне везаности за родитеље и пријатеље на самопоимање адолесцената"**.

У Београду,
14. фебруара 2012. године

К о м и с и ј а :

Др Јован Мирић
ванредни професор,
Филозофски факултет, Београд

Др Татјана Вукосављевић-Гвозден
ванредни професор
Филозофски факултет, Београд

Др Татјана Стефановић-Станојевић
ванредни професор
Филозофски факултет, Ниш